

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال چهاردهم، شماره بیست و هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

بازتاب همگرایی دین و دولت در هنر عصر فتحعلی شاه قاجار*

دکتر زهرا علیزاده بیرجندی

دانشیار تاریخ دانشگاه بیرجند

راضیه خانیکی

کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه بیرجند

چکیده

در بررسی وضعیت هنر و معماری اوایل دوره قاجار به ویژه دوران فتحعلی شاه، می توان عوامل متعددی را یافت که بر خلق آثار هنری و شاخصه های معماری این دوره اثرگذار بوده اند. در میان این عوامل، سیاست های مذهبی فتحعلی شاه، نقش بارزی ایفا کرده است. مقاله حاضر با تکیه بر روایت های تاریخ ذوالقرنین، نوشته فضل الله خاوری که از منابع مهم دوره های اولیه قاجار است، در صدد بررسی آثار همگرایی دو نهاد دین و دولت در بروز رخدادهای تاریخی هنر عصر فتحعلی شاه است. شاخصه عمده این اثر به سبب ویژگی های خاص مورخ، سمت او در دربار به عنوان ملفوفه نویس، تجربه خاوری در تذکره نویسی و سبک خاص او در بیان جزئیات است. دستاوردهای حاصل از این پژوهش نشان می دهد که احداث، تعمیر و تزئین بسیاری از آثار معماری این دوره

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۴/۶

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۴/۹/۲۲

نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

zalizadedehbirjandi@birjand.ac.ir

به‌ویژه بناهای مذهبی (نظیر مساجد، مدارس دینی) و توجه خاص شاه به حرم ائمه معصومین تحت تأثیر تعاملات دین و دولت رخ نموده است. نوشتار حاضر با تلفیق دو روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع تاریخی مربوط فراهم گردیده است.

واژه‌های کلیدی: هنر معماری، قاجاریه، تاریخ ذوالقرنین، فتحعلی‌شاه.

۱. مقدمه

روابط دین و دولت در عصر قاجار، فراز و نشیب‌های فراوانی را از سر گذرانده است. در برخی از این دوران نظیر آغاز سلطنت آقا محمدخان قاجار به دلیل درگیری وی در تکاپوهای استقرار و تحکیم بنیان سلطنت سلسله قاجار چندان پیوند و رابطه‌ای که در خور تحلیل و تأثیرگذاری در سایر ارکان سیاسی و اجتماعی باشد یافت نمی‌شود، اما در دوره فتحعلی‌شاه به دلیل تغییر شرایط و پس از رفع شورش‌ها و بحران جانشینی پس از مرگ آقامحمدخان، دوره تازه‌ای در مناسبات دین و دولت شکل می‌گیرد. تعامل فتحعلی‌شاه با علما و مناسبات دوستانه، وجه تمایز این دوران از سایر دوره‌هاست. در ادوار بعد از دوره محمد شاه تا پایان قاجاریه روابط دین و دولت به سمت تنش، تیرگی و واگرایی میل کرده است. نوع این مناسبات بر سایر حوزه‌های حیات سیاسی و اجتماعی اثر گذار بوده است. در مقاله حاضر نتایج حاصل از این مناسبات در عرصه هنری مورد تحلیل قرار گرفته است.

۱-۱. بیان مسئله

دوران حکومت فتحعلی‌شاه قاجار (۱۲۱۲-۱۲۵۰ هـ ق) روزگار تعامل هبستگی و پیوند دو نهاد دین و دولت است. حمایت‌های شاه از علمای مذهبی و اختصاص وجوه قابل توجهی برای امور دینی و استفاده از شیخ الاسلام‌ها در امور دولتی، باب تعاملات دین و دولت را در این دوران گشود. سیاست مذهبی فتحعلی‌شاه وجوه گوناگون حیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر قاجار را تحت تأثیر قرار داد. یکی از حوزه‌هایی که از سیاست مذهبی شاه قاجار تأثیر پذیرفت، عرصه هنر و معماری بود. در مقاله حاضر با تکیه بر تاریخ ذوالقرنین که از منابع مهم صدر قاجارها و دوران فتحعلی‌شاه به شمار می‌آید، نتایج حاصل از همگرایی دین و دولت در عرصه هنر و معماری عصر فتحعلی‌شاه مورد تحلیل قرار گرفته است.

سؤال اصلی در این بررسی اینجاست که: همگرایی دین و دولت چه تأثیری در عرصه هنر دوره فتحعلی شاه بر جای گذاشته است؟ در این نوشتار با تلفیق دو روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع تاریخی مربوط، به سؤال پژوهش پاسخ داده خواهد شد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

درباره این موضوع، اثری که تأثیر همگرایی دین و دولت را به عنوان یک متغیر مستقل در هنر عصر فتحعلی شاه مورد بررسی قرار دهد، نگاشته نشده، اما در برخی منابع از جمله کتاب دین و دولت در ایران، اثر حامد الگار اشاراتی در این زمینه شده است. گفتنی است که حامد الگار بیشتر بر تبیین مناسبات دین و دولت تأکید داشته و مسائل هنری مد نظر وی نبوده است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

بررسی این موضوع در سه حوزه تاریخ سیاسی، تاریخ فرهنگی و تاریخ اجتماعی حائز اهمیت است. این پژوهش به عنوان یک مطالعه موردی، با ارائه شواهد تاریخی، زمینه نظری را برای پژوهش‌های مرتبط با پیوندهای هنر و سیاست و مذهب را فراهم می‌نماید.

۲. بحث

۲-۱. همگرایی دین و دولت در عصر فتحعلی شاه قاجار

مناسبات دین و دولت در عصر فتحعلی شاه به سبب اتخاذ سیاست حمایت از علما و تکریم آنان وارد مرحله‌ای از همبستگی و وفاق و نزدیکی شد. دیدارهای مکرر پادشاه از علما ابراز مراتب ارادت و اخلاص به محضر علما، اعطای کمک‌های نقدی و جنسی به علما و سادات، دعوت از علمایی نظیر شیخ احمد (از علمای مشهور دوره فتحعلی شاه) برای حضور در دارالخلافه تهران، مصادیقی از این سیاست‌های حمایتی شاه در قبال علما بود، البته فلور (ایران‌شناس هلندی) معتقد است قاجارها برای کسب حقانیت رژیم خود، با دادن رشوه، پول، زمین و نفوذ به علما آن‌ها را وادار می‌کردند که اگر آشکارا از رژیم حمایت نمی‌کنند، دست کم درباره قدرت سیاسی حکومت سکوت اختیار کنند و هر وقت عالمی، هدیه یا منصبی از حکومت می‌پذیرفت نشان آن بود که به طور تلویحی حکومت موجود را به رسمیت شناخته است (فلور، ۱۳۶۵: ۲۲). به هر حال این روابط به هر پایه‌ای که بود در این دوران به خوبی بارز است. پرداخت سالانه هزار تومان نقد و هزار خروار جنس به سادات و علما و مشایخ و قضات، (خاوری، ۱۳۷۹:

۷) که البته هدایت آن مبلغ را صد هزار تومان نقد و صد هزار خروار جنس می‌داند (هدایت، ۱۳۸۰: ۸۰۷۹)، نشانه‌ای از توجه شاه به علماست. علاوه بر اینها دعوت از علما در مراسم رسمی از جمله حضور در مراسم عید نوروز و حضور در جشن‌های سلطنتی، نمونه‌ای دیگر از وفاق و نزدیکی شاه با علماست. به طوری که در جشن ازدواج عباس میرزا از علما نیز در کنار اعیان و اشراف دعوت به عمل آمده بود (خاوری، ۱۳۸۰: ۱۶۶). حتی برخی از علما در دربار شاه به مقام‌های بالایی همچون وزارت رسیدند؛ از جمله ملاحسین مازندرانی که یکی از علمایی بود که به بالاترین درجات علوم، خاصه حکمت الهی و طبیعی دست پیدا کرده بود. او بعدها در دوره فتحعلی شاه به وزارت رسید (اعتضاد السلطنه، ۱۳۷۰: ۵۶). حتی فتحعلی شاه به برخی از علمای سرشناس و متمکن نظیر سید محمد باقر شفتی که املاک بسیار در بروجرد، یزد و شیراز داشت (به گونه‌ای که سالانه هفده هزار تومان مالیات دیوانی به آن تعلق می‌گرفت)، (تنکابنی، ۱۳۸۰: ۱۵۶)، عنایت ویژه‌ای داشت. این توجه بدان پایه بود که شاه پیشنهاد معافیت مالیاتی املاک وی را داد، اما شفتی این پیشنهاد را نپذیرفت (الگار، ۱۳۶۹: ۹۳). در سفری که فتحعلی شاه به اصفهان داشت از شفتی خواست تا از او درخواستی کند و تنها خواسته شفتی بعد از اصرارهای زیاد شاه، قطع نمودن نقاره‌خانه سلطنتی بود (تنکابنی، ۱۳۸۰: ۱۵۹). سید محمد باقر در زمان آقامحمدخان به درجه ریاست علما و صدارت فقها رسید. وی در زمان فتحعلی شاه دستی هم در امور خیر داشت و به ساخت مسجدی بزرگ در محله پیدآباد اصفهان پرداخت. این مسجد بسیار وسیع با مهتابی‌ها و حوض بزرگی بود و دارای حجره‌هایی برای طلاب نیز بود (اصفهانی، ۱۳۴۰: ۶۴ و ۶۵). شفتی همچنین پیشنهاد فتحعلی شاه مبنی بر اینکه او نیز قسمتی از هزینه‌های مالی ساخت مسجد را تقبل کند نپذیرفت (تنکابنی، ۱۳۸۰: ۱۶۴). در هنگامه شیوع طاعون در رشت، فتحعلی شاه تقاضای مبلغ بیست هزار تومان برات را از شفتی کرد و پیشنهاد شاه از سوی شفتی مورد موافقت قرار گرفت (همان، ۱۳۸۰: ۱۶۴). علاوه بر شفتی علمایی مانند کاشف الغطاء مورد توجه شاه بودند. وی در زمینه فتوای جهادی علیه روس‌ها نقش به‌سزایی داشت. کاشف الغطاء حق جهاد را با فتحعلی شاه و پسرش عباس میرزا می‌دانست (قائم‌مقام فرهانی، ۱۳۸۰: ۱۶۴). علمای بزرگی همچون ملا احمد نراقی؛ حاج میر محمد حسین سلطان‌العلماء، امام جمعه اصفهان؛ آفاسید محمد اصفهانی؛ شیخ محمد جعفر؛ آقا سید علی و... رساله‌ها و فتوای زیادی در باب واجب بودن جنگ با روس‌ها به رشته تحریر درآوردند، و

در نهایت فتحعلی شاه مجبور شد با علما هم‌داستان شود. هدایت بیان می‌کند که تمامی امرای دربار به‌جز میرزا عبدالوهاب اصفهانی و میرزا ابوالحسن شیرازی وزیر امور خارجه، مخالفت با دولت روسیه را به صلاح مملکت نمی‌دانستند و با تهدیدات علما مجبور به پذیرش نبرد با روس‌ها شدند (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۸۳۵). برخی اوقات علما به وساطت نزد شاه می‌پرداختند و وساطت آن‌ها مورد قبول شاه قرار می‌گرفت. شفاعت میرمحمدحسین، امام جمعه اصفهان، در قبال مردم شهر (الگار، ۱۳۶۹: ۹۶)، وساطت علما و سادات در هنگامه شورش نادر میرزا در مشهد (خاوری، ۱۳۸۰: ۱۱۰)، وساطت میرزا هدایت‌الله و میرزا عبدالجواد در جریان شورش امیرگونه‌خان زعفرانلو در خبوشان (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۶۸۷)، وساطت علما در مورد استعمال شراب ناب در هنگام بیماری قولنج شاه (خاوری، ۱۳۷۵: ۱۰)، شفاعت سلیمان پاشا توسط شیخ محمدجعفر نجفی (خاوری، ۱۳۸۰: ۲۵۶ و ۲۵۷)، وساطت علما و سادات در هنگامه حمله سپاه فتحعلی شاه به اصفهان (همان، ۱۳۸۰: ۷۹)؛ این موارد، همگی نمونه‌ای از وساطت علما در نزد شاه بود. شاه حتی زمانی که آقامحمد مجتهد به دلیل کشته‌شدن دو تن از سادات تبریز در جریان نبرد با روس‌ها مورد بی‌لطفی و آزار مردم آن ولایت قرار گرفت، به دلجویی از او پرداخت (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۸۴۶). سیاست فتحعلی شاه در حمایت از علما، سرمشقی برای خاندان سلطنتی، شاهزادگان و دولتمردان نیز بود. عباس میرزا در نماز جمعه مسجد جامع تبریز حضور پیدا می‌کرد و هر شب جمعه به دعوت او علما می‌بایست در یکی از مساجد تبریز برای بحث درباره نحوه اجرای شریعت گرد هم می‌آمدند و هر دعوایی که در جاهای دیگر لاینحل می‌ماند، برای قضاوت قطعی به علما ارجاع داده می‌شد (دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۳۹). در مجموع می‌توان گفت در سراسر حکومت فتحعلی شاه نه تنها پادشاه، بلکه دولتمردان نسبت به علما احترام زیادی قائل بودند. بنا به اظهارات درووی، روحانیون در نزد همه و حتی شاه از احترام زیادی برخوردارند؛ به گونه‌ای که شاه، روحانیون را بر اعیان طراز اول ترجیح می‌دهد و دختران خود را به عقد و ازدواج آن‌ها درمی‌آورد (دروویل، ۱۳۶۴: ۱۲۸).

تحت تأثیر سیاست‌های مذهبی شاه و تعاملات دین و دولت در عصر فتحعلی شاه معماری و سایر هنرهای این دوره صبغه‌ای دینی پیدا کرد. شاه در تمام مدت حکومت خود سعی کرد با تزئین و تعمیر حرم‌ها و ساختن و بازسازی مساجد خود را در نزد مردم و علما به عنوان یک پادشاه دین‌دار تجلی دهد (الگار، ۱۳۵۵: ۶۴). شاهزاده عضدالدوله بیان می‌کند که در هنگامه قتل آقا

محمّدخان و فتنه صادق خان شقاقی و داعیه سلطنت علیقلی خان، برادر آقامحمّدخان، «مهد علیا»، مادر فتحعلی شاه یک کرور زر مسکوک نذر می کند تا زمانی که پسرش بر تخت سلطنت جلوس پیدا می کند این مبلغ تماماً به مصرف خیریه رسانده شود. پس از به تخت نشستن فتحعلی شاه، تمامی ابنیه های مذهبی و کمک هایی که به مراکز مذهبی صورت می پذیرفت غالباً از این مبلغ یک کرور بوده است (عضدالدوله، ۱۳۷۶: ۸۷). نمونه ای از اقدامات مذهبی فتحعلی شاه از این قرار است:

۲-۱-۱. **احداث مساجد:** مساجدی که به دستور شاه ایجاد شد همه جا به اسم مسجد شاه یا جامع سلطانی معروف است (همان، ۱۳۷۶: ۸۷). نه تنها شاه به ساخت مساجد همّت گماشت، بلکه در تعمیر مساجدی که با گذشت زمان تخریب شده بودند نیز به انجام فعالیت هایی پرداخت.

۲-۱-۱-۱. **مسجد جامع بسطام:** متصل به بقعه امامزاده محمّد علیه السلام مسجدی است که تاریخ بنای اوّلیه آن معلوم نیست، ولی در زمان فتحعلی شاه قاجار تعمیراتی در آن صورت پذیرفته است که آثار آن موجود می باشد. بر روی دیوار مسجد دور تا دور آن آیات ۱۸ تا ۲۰ سوره توبه نقش بسته است (حقیقت، ۱۳۴۴: ۳۵۹ تا ۳۶۱). در بخش فوقانی سینه اسپر ایوان اصلی مسجد و در بالای محراب در زیر کاربندی های گچی کتیبه ای در یک کادر طاق نما شکل به خط نسخ گچ بری شده که حاوی متنی با القاب و عناوین فتحعلی شاه می باشد. در کتیبه عناوینی که آورده شده، نشانگر تقلید شاهان قاجار به ویژه فتحعلی شاه از القاب و عناوین دوره ایلخانی و قبل از آن است (زارعی، ۱۳۸۶: ۱۶۳).

۲-۱-۱-۲. **مسجد امام حسن عسکری:** شاه بعد از سفر به قم در سال ۱۲۱۴ق، دستور تعمیر مساجد و بقاعی را که با گذشت زمان آسیب دیده بودند، داد و تلاش عمده ای را نیز صرف تعمیر و بازسازی مسجد امام حسن عسکری علیه السلام کرد (دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۲۲).

۲-۱-۱-۳. **مسجد سلطانی سمنان:** این مسجد که به مسجد شاه نیز شهرت دارد و در مرکز سمنان واقع گردید. یکی از بهترین نوآوری های معماری به سبک قاجاریه به شمار می رفت؛ یعنی مجموعه ای از گنبد های کوچک و پنجره هایی که از طاقگان بالای ایوان بنا بازمی شوند که در نورگیری داخل مسجد انقلابی ایجاد کرده است (اسکارچیا، ۱۳۶۷: ۴۵). این بنا به لحاظ دارا بودن ایوان های متعدد، شبستان های وسیع، حجره ها و کاشی کاری زیبا در خور توجه است. بنای این مسجد به دستور فتحعلی شاه و به همّت حاجی سید حسنی و استادی صفرعلی

معمار ساخته شد و کار آن در سال ۱۲۴۳ق به پایان رسید و همچنین موقوفات شیخ علاءالدوله سمنانی عارف مشهور قرن هشت نیز به این مسجد اختصاص یافت و بدین ترتیب از موقعیت بسیار خوبی برخوردار گردید؛ مسجد دارای چهار ورودی از طرف شمال، جنوب، شرق و شمال شرقی است و به استثنای در شمال شرقی که به وسیله یک دالان طولانی به تکیه معروف پهنه راه دارد، سه در دیگر دارای هشتی، دالان و دهلیز هستند و فقط سردرهای شمال و شرق است که تزئینات مقرنس کاری گچی بسیار زیبا و دو گوشواره و دو طبقه در طرفین یا پشت بغل-های کاشی کاری دارند. صحن مسجد به صورت چهار ایوانی ساخته شده، بر سر بدنه داخلی ایوان‌ها، کتیبه‌ای به خط ثلث عالی وجود دارد که آیات قرآن در متن لاجوردی و به خط محمدحسین اصفهانی نوشته شده است (مخلصی، ۱۳۵۶: ۹۱ تا ۱۰۳).

۲-۱-۱-۴. **مسجد شاه همدان:** در همدان نیز فتحعلی شاه مسجیدی به نام مسجد شاه ساخت که البته کار ساخت بنا به اتمام نرسید و نیمه کاره رها ماند و به قول عضدالدوله مأمّن دزدان و اشرار و قمار بازان گردید (عضدالدوله، ۱۳۷۶: ۸۷ و ۸۸).

۲-۱-۱-۵. **مسجد شاه تهران:** مسجد در خیابان ۱۵ خرداد (بوذرجمهر سابق) قرار گرفته است. این بنا از بناهای ارزشمند دوره قاجار به شمار می‌آید که بین سال‌های ۱۲۲۲-۱۲۴۰ه. ق ساخته شد و بانی آن فتحعلی شاه قاجار بود که در دوره سلطنت ناصرالدین شاه تغییراتی در آن ایجاد شده است. ساختمان مسجد برای هماهنگی با جهت قبله با انحراف ۳۰ درجه نسبت به جنوب، به سمت مغرب بنا شده است که این چرخش به شیوه‌ای استادانه در ورودی شمالی و از طریق انحنای راهروهای دو سوی ایوان شمالی صورت گرفته است (نوری شادمهانی، ۱۳۹۳: ۸۷). بیشتر سطوح مسجد را کاشی کاری خشتی هفت رنگ پوشانیده، اما کاشی کاری معرق نیز در بخش‌هایی از مسجد به کار رفته است. گونه‌ای دیگر از کاشی که در این مسجد منحصر به فرد است، کاشی‌های شش ضلعی نقش برجسته نمای ورودی شرقی است (همان، ۱۳۹۳: ۸۷). بر کنار از ویژگی‌های ساختاری و تزئیناتی، این مسجد از اهمیت تاریخی نیز برخوردار است. مسجد مذکور در اواسط سلطنت فتحعلی شاه بست و پناهگاه بود، اما در دوره ناصرالدین شاه، بست نشینی در آن لغو شد (همان، ۱۳۹۳: ۸۷).

۲-۱-۱-۶. **مسجد نبی قزوین:** مسجد از نظر وسعت، یکی از بزرگ‌ترین مساجد ایران و دارای زیبایی و عظمت خاصی است. این مسجد در زمان

فتحعلی‌شاه در محل مسجدی که در دوره صفویه بنا شده بود، احداث شد. مسجد به شکل چهار ایوانی، دارای دو راه ورودی از طرف غرب و شرق است. نمای مسجد، طرفین ایوان‌ها و گنبدها با کاشی ساخته شده است. شبستان اصلی مسجد تقریباً مربع شکل با اندازه $۱۵ \times ۱۴/۵$ متر است و در طرفین آن رواق مسجد واقع شده است (کیانی، ۱۳۷۷: ۱۳۵)؛ همچنین گنبد، دو پوسته و صحن مسجد چهار ایوانی است. این مسجد محل گردهمایی نمازگزاران در هر جمعه می‌باشد (شاطریان، ۱۳۹۰: ۲۶۹).

۲-۱-۱-۷. مسجد شیخ‌الملوک ملایر: سیاست فتحعلی‌شاه به احداث بناهای مذهبی و تعمیر و تزئین آنها سرمشقی برای خاندان سلطنت، شاهزادگان و دولتمردان حکومتی شد. در این راستا می‌توان از مسجد جامع شیخ‌الملوک ملایر نام برد که در پشت بازار واقع شده و طبق کتیبه سر در ورودی آن در سال ۱۲۲۶ هـ ق توسط شیخ‌علی میرزا، ملقب به شیخ‌الملوک، فرزند فتحعلی‌شاه ساخته شد، طبق گزارش‌های موجود، مسجد دو سه ورودی دارد که سر در ورودی جنوب شرقی، بزرگ‌ترین ورودی و دارای تزئینات برجسته آجرکاری است؛ همچنین کتیبه‌ای به خط نستعلیق دارد که سال احداث بنا و نیز شعری که نشان‌دهنده سازنده مسجد است بر آن نقش بسته است. شبستان ستون مسجد دارای دو قسمت است که از نظر فرم بنا و قدمت با هم متفاوتند. شبستان اصلی و قدیمی‌تر معروف به شبستان شیخ‌الملوک بود که قوس سقف و چشمه تاق به صورت جناقی، و در کنار شبستان گنبد محراب واقع بوده است. «این بنا از لحاظ معماری، زیباترین و کامل‌ترین بنایی بوده که سبک معماری دوره قاجار شهرستان ملایر را بیان می‌کرده است و در حال حاضر اثری از آن باقی نمانده و به جای آن مسجدی با سبک و اصول معاصر ساخته شده است» (ساریخانی، ۱۳۸۲: ۱۳۴ تا ۱۴۲). علاوه بر این شیخ‌علی میرزا در چوبین ملایر برای خود آرامگاهی ساخت (خاوری، ۱۳۷۹: ۳).

۲-۱-۱-۸. مسجد شاهزاده نایب‌السلطنه: این مسجد به دستور عباس میرزا در تبریز بنا نهاده شد، ولی به دلیل شروع جنگ‌های ایران و روس و مسافرت‌های عباس میرزا و عدم رسیدگی به مسجد این بنا به پایان نرسید و هرچه نیز ساخته شده بود، نابود شد. مسجد دارای جلوخانی بزرگ، کفش‌کنی وسیع، فضایی باز و فراخ، ستون‌های سنگی منظم، سرستون‌های مقرنس و خواجه‌نشین‌های مرتب است (عقابی، ۱۳۷۸: ۲۴ و ۲۵). بعد از مرگ عباس میرزا، پسرش مهدی‌قلی میرزا به بازسازی مسجد پرداخت و مدرسه‌ای نیز طراحی کرد. ساخت مسجد به پایان

رسید ولی ساختمان مدرسه نیمه تمام باقی ماند (نادر میرزا، ۱۳۷۳: ۱۵۵ و ۱۵۶). قبل از احداث میدان شهدا امروز و انهدام ساختمان قدیم شهربانی، این مسجد در جنوب همین عمارت و جنوب شرقی کوچه شاهزاده واقع بود.

۲-۱-۱-۹. **مسجد استاد و شاگرد تبریز:** این مسجد در خیابان فردوسی تبریز قرار گرفته است. به عقیده مردم تبریز این بنا را یک استاد و یک شاگرد بنا نهاده است. شیخ حسن چوپان ملقب به علاءالدین این مسجد را در سال ۷۴۲ هـ. ق ساخته و بدین خاطر در ابتدا به علائیه و به اعتبار خان مغول، یعنی سلیمان نوه هلاکو، سلیمانیه نیز نامیده شده است. مسجد دارای صحن وسیعی بود ولی بر اثر زلزله ویران شد و به دست عباس میرزا تجدید بنا شد و در سال ۱۲۹۵ هـ. ق به دست حاجی میرزا محمد اوانسری قراچه داغی که از اهالی و بازرگانان تبریز بود مجدداً بازسازی گردید (همان: ۱۴۴).

۲-۱-۱-۱۰. **مسجد حاجی صفر علی تبریز:** همان طور که از نام مسجد برمی آید بانی مسجد حاج صفر علی، امام جمعه تبریز بود. این مسجد در زمان عباس میرزا ساخته شد و بارها مورد تعمیر قرار گرفت (همان: ۱۴۴). ساخت این قبیل مساجد توسط علمای دینی نتیجه همبستگی دین و دولت در ایجاد مراکز دینی است.

۲-۱-۱-۱۱. **مسجد جامع زنجان:** نخستین مسجد و مدرسه بزرگ در زنجان است که توسط پسر یازدهم فتحعلی شاه عبدالله میرزا (دارا) در سال ۱۲۴۲ هـ. ق احداث شد. این مدرسه و مسجد در بازار قیصریه و سبز میدان کنونی قرار دارد و در آن زمان مسجد و مدرسه شاه خوانده می شد و در تاریخ به نام مسجد دارا ثبت شده است (شکوری، ۱۳۷۱: ۱۶ و ۱۷). از بیست و چهار اتاق موجود در این مدرسه ده اتاق سالم مانده و نیاز به تعمیرات ندارد. ساختمان مسجد بر اساس پلان مساجد چهار ایوانی ساخته شده است. گنبد از نوع گنبدهای دو جداره است و به کاشی فیروزه‌ای مزین می باشد. «در ایوان جنوبی کتیبه‌ای مطولی وجود دارد با خط ثلث، خطی که متن آن خطبه‌ای است که با نام فتحعلی شاه شروع و به نام عبدالله میرزا خاتمه یافته است» (زینعلی، ۱۳۸۸: ۴۲ تا ۴۹).

۲-۱-۱-۱۲. **مسجد عزیز الله:** این مسجد از بناهای زمان فتحعلی شاه است و دارای جلوخان و هشتی و صحن و شبستان است (تاجبخش، ۱۳۸۲: ۴۹). گنبد این مسجد از آثار عصر فتحعلی شاه است (کریمان، ۱۳۵۵: ۲۰۳).

۲-۱-۱-۱۳. **مسجد حاج آقا:** نادر میرزا بیان می کند که «این مدرسه و مسجد را نزدیکی سرای امارت، بسته به سرای خود حاجی علی اصغر [معروف به] خواجه

مازندرانی عمارت کرده، مدرسه‌ای کوچک و مسجدی ظریف است» (همان، ۱۳۷۳: ۱۵۸) به دلیل ویرانی، این مسجد توسط اقلیما، خانم دختر عباس میرزا، تجدید بنا گردید.

۲-۱-۱-۱۴. **مسجد جامع گلپایگان:** ساختمان اولیه آن در زمان ابوشجاع، محمد پسر ملک‌شاه (۴۹۸-۵۱۱ هـ ق) و بیوتات دیگر وابسته به مسجد توسط یکی از همسران فتحعلی‌شاه قاجار ساخته شده است. این زن از فتحعلی‌شاه دو پسر داشت: پسر بزرگ حیدرقلی میرزا و پسر کوچک حاجی شاه‌قلی میرزا بود. زمانی که پسر بزرگ حیدرقلی میرزا به امارت گلپایگان منصوب شد مادرش نزد او آمد و در همین زمان است که نامبرده به برپایی بخشی از مسجد که متعلق به عصر قاجار است فرمان داد (گذار و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۹).

۲-۱-۱-۱۵. **مسجد جامع دارالاحسان سنندج:** حکام ولایات نیز با تأسی از سیاست‌های مذهبی فتحعلی‌شاه اهتمامی به بنای مساجد داشتند؛ چنان‌که مسجد دارالاحسان سنندج توسط امان‌الله‌خان والی کردستان و در زمان فتحعلی‌شاه بنا شده است. این مسجد در نهایت استحکام و زیبایی ساخته شده و دارای تزئینات فراوان و کاشی‌کاری است (تاجبخش، ۱۳۸۲: ۳۲).

۲-۱-۲. **احداث مدارس**

۲-۱-۲-۱. **مدرسه سلطانی کاشان:** بانی این مدرسه فتحعلی‌شاه قاجار بود. این مدرسه تماماً از گچ و آجر ساخته شده و متصدی آن حاکم شهر کاشان، ابوالقاسم اصفهانی است که از جانب محمدحسین‌خان، صدر اعظم مدت چهارده سال عهده‌دار این منصب بود و گفته شده به استحکام این بنا در کاشان بنایی ساخته نشده است. مدرسه مربع شکل و در حقیقت هشت گوشه بود. در وسط فضای مدرسه آب‌نما و حوضی هشت ضلعی قرار گرفته بود و در دو طرف آب‌نما، سه باغچه بزرگ با درختان سرو، بید و انجیر قرار داشت. مدرسه دارای چهار ایوان و در هر ایوان سه حجره بود که با گچ و آجر ضربی سقف زده شده و در هر حجره صندوق‌خانه‌ای بزرگ با بخاری وجود داشت که طلباب می‌توانستند در درون حجره طبّاحی کنند. قصیده‌های زیبا با این مضمون از فتحعلی‌خان ملک‌الشعرا در کتیبه ایوان مدرسه نقش بسته است:

از جود شهنشاه جهان‌داور باذل
این مدرسه پیرایه اتمام پذیرفت و
وزسعی ابوالقاسم فرزانه آگاه‌آوازه
زیبایش افتاد در افـواه

(کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۴۲۰ تا ۴۲۴)

۲-۱-۲-۱. **مدرسه فیضیه:** شاه بعد از سفر به قم در سال ۱۲۱۴ هـ ق دستور ساخت مدرسه فیضیه را داد (دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۲۲). مدرسه مستطیل شکل با ابعاد ۷۰×۵۰ متر است که با نقشه چهار ایوانی ساخته شده است. مجموعاً دویست حجره در اطراف حیاط، برای استفاده حدود دویست تن از طلاب علوم دینی وجود دارد. ساختمان این مدرسه در زمان صفویه ساخته شده و ایوان جنوبی در زمان قاجاریه به پایان رسیده است (کیانی، ۱۳۷۷: ۱۶۹).

۲-۱-۲-۲. **مدرسه صدر (امتیاز):** همان‌طور که به کرات گفته شد علاوه بر شاه و شاهزادگان، والیان و سران حکومتی نیز به ساخت مراکز دینی پرداختند. اعتمادالسلطنه در صدرالتواریخ بیان می‌کند که محمد شفیع صدر اعظم، وزیر فتحعلی‌شاه به ساخت مدرسه‌ای در بارفروش مازندران پرداخت. «طبقه فوقانی و تحتانی آنرا او ساخته است و آن مدرسه کنون هم دایر است. وقفیات بسیار دارد و آن مدرسه به امتیاز معروف است» اعتمادالسلطنه این مدرسه را تنها اثر خیریه وزیر می‌داند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۴۵).

۲-۱-۲-۳. **مدرسه صدر اصفهان:** بانی این مدرسه حاجی محمدحسین خان، صدر اعظم اصفهانی بود. مدرسه به شیوه مدرسه چهار باغ اصفهان، ولی در یک طبقه ساخته شده بود. با پایان یافتن عمر صدر اعظم ساختمان مدرسه نیز کامل نشد، ولی حجرات ساخته شده طلبه‌نشین بود (اصفهانی، ۱۳۴۰: ۷۱).

در هنگامه قتل آقا محمدخان، فتحعلی‌شاه با مخالفان و مدعیان سلطنت روبه‌رو می‌شود و نذر می‌کند که اگر بتواند بر مخالفان خود فائق آید و پایه‌های سلطنت خود را استحکام بخشد. به عمران و آبادانی حرم حضرت معصومه (س) پردازد؛ بنابراین فتحعلی‌شاه پس از سرکوبی مخالفان در زمینه عمران این شهر اقداماتی انجام داد (شاطریان، ۱۳۹۰: ۲۷۴).

۲-۱-۳. ساختن حرم‌ها

۲-۱-۳-۱. **حرم حضرت معصومه (س):** موریه در سفرنامه خود از زیارت‌های مکرر حرم حضرت معصومه (س) توسط فتحعلی‌شاه و اعطای پیشکش‌های گران‌بها به مرقد آن حضرت سخن گفته و اظهار داشته که او با این اقدامات در نظر روحانیون اهمیت یافته است (موریه، ۱۳۸۸: ۲۲)؛ از جمله فرستادن یک قندیل طلا که وزنش یک هزار و دویست مثقال بود و با انواع طلا و جواهر تزئین شده بود و قیمت آن به یک هزار تومان می‌رسید (خاوری، ۱۳۸۰: ۶۴۵) و طلاکوب کردن طاق و نصب آئینه‌های روسی بر روی رواق حرم حضرت معصومه (س) نمونه‌هایی از هدایای اهدایی فتحعلی‌شاه به حرم حضرت معصومه

بود. در سال ۱۲۴۰ هـ ق نیز فتحعلی‌شاه در سفر خود به قم، میرزا محمد خان کاشی را مأمور نظارت بر مطلقاً کردن قبه حضرت معصومه (س) کرد و به او دستور داد که «از دروه قبه تا پیای سنگ بلور رسم سازد و از خزانه خویش چندان که دینار و درم به کار برد نثار کرد» (سپهر، ۱۳۵۳: ۱۲۶)؛ همچنین مقرر شد که دری زرین بر آستانه حضرت معصومه (س) نصب گردد (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۴۷۵). همان‌طور که گفته شد، پادشاهان قاجار حرمت بیش از حدی به این بارگاه قائل بودند، این توجه به اندازه‌ای بود که بعد از مرگ عباس میرزاشاه از دخترش فخرالدوله خواست که به هنگام بازگشت از عتبات پنجاه من از تربت امام حسین (ع) مخصوص مرقد او بیاورد و همچنین دستور داد در بارگاه حضرت معصومه (س) برای او مقبره‌ای بسازند و بر سنگ مرمری چهره او را کنده کاری کنند (همان: ۸۰۶۳). دیوارهای محوطه خارجی حرم مطهر نیز به دستور فتحعلی‌شاه ساخته شده‌است (اوبن، ۱۳۶۲: ۲۷۴). علاوه بر شاه، شاهزادگان نیز به حرم مطهر توجه ویژه‌ای داشتند؛ از جمله کیکاووس میرزا، پسر بیست و هشتم شاه، دستور ساخت و تزئین عمارتی جنب حرم مطهر حضرت معصومه (س) را داد (عضد الدوله، ۱۳۷۶: ۴۰۶). در این دوره نه تنها حرم مطهر، بلکه خود شهر قم نیز مورد توجه قرار گرفت. بنای مدرسه دارالشفاء و تعمیر سد قم که مخارج آن به صد هزار تومان رسید (هدایت، ۱۳۸۰: ۸۰۸۰). ساخت کاروان‌سرا، حمام و بازار برای آسایش حال زائران (سپهر، ۱۳۵۳: ۱۰۷) شاهدی بر این مدعاست.

۲-۱-۳. **حرم مطهر امام‌رضا (ع):** حرم مطهر امام‌رضا (ع) در این دوران بسیار مورد توجه خاندان حکومتی قرار گرفت. فرستادن دو در جواهرنشان به دستور شاه (خاوری، ۱۳۸۰: ۵۳۰) شاهدی بر این مدعاست. ارسال این دو در به ارزش ده هزار تومان بعد از خواباندن شورش خراسان توسط حسام‌السلطنه و نابودی قبایل بام و بورمه مازندران در سال ۱۲۳۶ هـ ق صورت پذیرفت (سپهر، ۱۳۵۳: ۱۳۲۰). این دو در در روز دوشنبه یازدهم ذی‌القعدة که روز تولد امام همام بود، پس از جشن و مهمانی بزرگی توسط میرزا هدایت‌الله حسینی مجتهد و سایر علما و فضلا در پایین ضریح مقدس نصب گردید (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۷۷۲)؛ همچنین فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۳۳ هـ ق خود به مشهد مقدس رفته، شش روز در آنجا توقف داشت و پس از بذل و بخشش بین رعایا و سادات مقرر کرد که در سمت مشرق مقبره امام رضا (ع) صحن نو-صحن آزادی- را به تقلید از صحن کهنه بسازند که این صحن در دوره ناصرالدین‌شاه به پایان رسید (اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۵۷). مبلغ ده هزار تومان بابت ساخت این صحن به میرزا موسی رشتی که

در آن زمان منصب وزارت عباس میرزا را بر عهده داشت پرداخت گردید (خاوری، ۱۳۸۰: ۴۹۶). میرزا موسی خان، برادر کوچک تر میرزا ابوالقاسم قائم مقام، صدر اعظم محمدشاه و داماد فتحعلی شاه بود که در سال ۱۲۲۰ هـ. ق. متولد و پس از مرگ پدرش به وزارت عباس میرزا رسید. نامبرده از سال ۱۲۴۸ هـ. ق تا ۱۲۶۲ هـ. ق نیابت تولیت آستان قدس رضوی را داشته است و در سال آخر نیابتش در مشهد در سن ۴۲ سالگی در گذشت و در حرم امام رضا علیه السلام مدفون گردید. وی در چهارده سال تولیت خود، اصلاحات زیادی در امور موقوفات اداره آستان قدس به عمل آورد (بامداد، ۱۳۷۱: ۱۶۵). اگر چه تمام اقدامات این متوکی در دوره حیات فتحعلی شاه صورت پذیرفت، با این حال انتصاب وی در دوره فتحعلی شاه بستر ساز اقدامات بعدی او گردید. نمونه ای از اقدامات وی در ذیل آمده است:

- عمارت و تزئین روضه رضوی (شامل کاشی کاری صحن نو و مرمت گلدسته و بیوتات و ساخت نهر از وسط صحن قدیم، تعمیر سقاخانه طلائی در صحن قدیم و...).

- تأسیس مکتب خانه و دبستان سادات علوی در صحن مقدس برای آموزش و پرورش اطفال.

- نقره کردن درب حرم مطهر که از صحن کهنه به سقاخانه می رفت.

- تزئین گلدسته های حرم (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲: ۳۵/۲، کاویانیان، ۱۳۵۵: ۹۸ تا ۱۸۱ به نقل از ناصری، ۱۳۸۹: ۵۹ و ۶۰).

همچنین «نصب ضریح فولادی در کنار قبر امام، ساخت درهای نقره، ساخت بازارها، تیمچه ها، کاروانسراها، ارگ حکومتی جهت سکونت والیان و کارگزاران دولت، منبت کاری رواق دارالحفاظ، نصب اولین ساعت شماطه ای، ایجاد کارخانه برق و توجه به امور رفاهی زائران از دیگر اقدامات مهم در این دوره است» (سعادت، ۱۳۶۴: ۱۸، کاظم امام، ۱۳۴۸: ۱۷۸ به نقل از ناصری، ۱۳۸۹: ۱۳۰). علاوه بر اینها فتحعلی شاه هدایایی نیز به حرم مطهر ارسال می کرد؛ از جمله پیشکش های شاه به حرم مطهر رضوی ارسال پنج عدد قندیل طلا بود که ملا علی اصغر ملا باشی، مأمور رساندن آن پنج قندیل گردید (مؤسسه پژوهش مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۱: ۶۶). هدایت نیز صحبت از ارسال یک قندیل مرصع به جواهر و یک باب زرین مینا کار هر یک به ارزش دوازده هزار تومان زر ناب می کند که وقف آستان قدس گردیده بود (هدایت، ۱۳۸۰: ۸۰۸)؛ حتی شاه فرمان انتصاب ناظر موقوفات آستان قدس رضوی را صادر می کرد، برای یک

نمونه میرزا محمد کاظم را به سمت ناظر موقوفات انتخاب کرد. (مؤسسه پژوهش مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۱: ۵۲)

۲-۱-۴. بازسازی و تزئین امامزاده‌ها

در سراسر ایران مرقد امامزادگانی وجود داشت که مورد توجه شاه و خاندان حکومتی قرار گرفت.

۲-۱-۴-۱. از جمله این امامزادگان که در سال ۱۳۱۲ هـ ق مورد توجه قرار گرفت بقعه امامزاده سید احمد بن موسی، مشهور به شاه چراغ و برادر بزرگوارش سید محمد واقع در شیراز بود که به دستور شاه تعمیر، تزئین، تذهیب و آذین‌بندی شد و به گفته هدایت «زیاده از یک صد هزار تومان به مخارج روضات مقدسه مصروف افتاد» (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۴۷۵).

۲-۱-۴-۲. تهیه ضریح نقره برای حرم حضرت عبد العظیم حسنی که در قرن سوم، در شهر ری به شهادت رسید. به دستور فتحعلی شاه نمونه‌ای از توجه به امامزادگان است، به دستور فتحعلی شاه در تاریخ اتمام ضریح فتحعلی خان صبا بر آن قصیده‌ای سرود (تاجبخش، ۱۳۸۳: ۳۴).

۲-۱-۴-۳. بقعه و صحن امامزاده یحیی واقع در همدان به درخواست زبیده خانم دختر فتحعلی شاه عمارت گردید (عضدی، ۱۳۷۶: ۴۱).

۲-۱-۴-۴. رواق و حرم امامزاده حسن در نزدیکی تهران، مزین به نقاشی و مقرنس‌کاری‌هایی است که به نظر می‌رسد از آثار دوره فتحعلی شاه باشد (کریمان، ۱۳۵۵: ۳۸۶).

۲-۱-۴-۵. امامزاده قاسم در شهر تهران و در شمال منطقه شمیران در روستای قدیمی دژ علیا واقع است، به نظر می‌آید این امامزاده متعلق به قرن هفتم می‌باشد که در دوره فتحعلی شاه، امامزاده توسعه پیدا کرد و ایوان بزرگ در طرف قبله رو به جنوب بنا گردید. ایوان سابق را تبدیل به رواق نمودند و گنبد کاشی بر فراز برج هشت ضلعی قدیمی ساخته شد (همان: ۳۸۸).

شاهان قاجار از جمله فتحعلی شاه و خاندان حکومتی توجه ویژه‌ای به عتبات عالیات از خود نشان می‌دادند. اکثر شاهزاده‌ها و شاهزاده خانم‌ها و همسران شاه به عتبات سفر می‌کردند و طبق مدارک تاریخی برخی از همسران شاه از جمله: زینب خانم و نه‌نه خانم بعد از زیارت عتبات از دنیا رفتند (خاوری، ۱۳۷۵: ۷۳)؛ همچنین مدفن تعدادی از خاندان سلطنتی و وابستگان به حکومت در عتبات عالیات قرار دارد. از جمله اشخاص سرشناسی مانند آقامحمدخان در نجف، میرزاشفیع صدراعظم در کربلا همچنین مادر فتحعلی شاه و برخی از فرزندان شاه نیز

در عتبات مدفون شده‌اند. در این دوره برای سهولت زائران ایرانی در مسیر سفر کاروان‌سراهای زیادی به وجود آمد. جکسن در سفرنامه خود در مورد شهر کرمانشاه که یکی از راه‌های مواصلاتی به کربلاست، بیان می‌کند که «شهر دارای کاروانسراهای متعددی است و این کاروانسراها معمولاً پر از بازرگانان و تجار یا زائرانی است که عازم کربلا هستند» (جکسن، ۱۳۵۲: ۲۶۸). حتی زبیده‌خانم، دختر فتحعلی‌شاه نیز با شراکت مرشد خود حاجی میرزا علینقی در قریه تاج‌آباد کاروان‌سرای مدور برای اقامت زوار ساخت و هفت یا هشت هزار تومان در آن خرج کرد (عضدالدوله، ۱۳۷۶: ۴۰). خود شاه نیز توجه خاصی به عتبات از خود نشان داد و کمک‌های زیادی به اماکن متبرکه عراق کرد. نمونه‌ای از این توجهات شاه عبارتند از: تعمیر و تذهیب و مطلقاً کردن قبه امام حسین علیه‌السلام که در زمان آقامحمدخان با تعجیل و سطحی صورت پذیرفته بود و استفاده از خشت‌های زرین برای این قبه در سال ۱۲۱۲ هـ ق (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۴۷۰) دستور ساخت ضریحی سیمین برای مرقد حضرت عباس (ع) در طی سفر شاه از تهران به قم، به ارزش شش هزار تومان (خاوری، ۱۳۸۰: ۹۹) که میرزاهدایت‌الله نوری و میرزاحمدتقی نوری متصدی اتمام و انجام این دستور بودند (هدایت، ۱۳۸۹: ۸۰۶۳). همچنین شاه دستور ساخت بنای قبه و بارگاه برای حرم حضرت عباس (ع) را صادر کرد و چهل هزار تومان برای ساخت ضریح صرف شد و این دستور مدتی قبل از مرگ فتحعلی‌شاه صادر شد. یک ضریح نقره نیز در حرم اباعبدالله نصب شد (همان، ۱۳۸۰: ۸۰۸۰). همان‌طور که به کرات ذکر شد، فرزندان شاه همچنین دولتمردان نیز به پیروی از پادشاه به اماکن زیارتی و مذهبی توجه نشان دادند از جمله: زبیده‌خانم، دختر شاه که دو دانگ قریه لاله‌چین را برای تعزیه-داری و روشنایی کربلای معلی وقف نمود (عضدالدوله، ۱۳۷۶: ۴۰). اعتضادالسلطنه بیان می‌کند که بنای اصلی صحن، قبه و بارگاه حضرت عباس (ع) از آثار حاج محمدحسین خان صدراعظم می‌باشد، او همچنین هشت در مفضض در عتبات عالیات وقف کرد (اعتضادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۹۰). علاوه بر این موارد در سال ۱۲۳۹ هـ ق. فتحعلی‌شاه، مبلغ هزار تومان به حاجی محمدکاشانی و حاجی عبدالله‌خواجه که عازم زیارت خانه خدا بودند پرداخت تا از طرف او و مادرش نایب زیارت باشند و لوح یادبودی را با آن دو همراه کرد تا در دیوار مسجدالحرام نصب شود (سپهر، ۱۳۵۳: ۱/۳۴۷ و ۳۴۸ و حسینی فسائی، ۱۳۸۲: ۷۲۴).

۳. نتیجه گیری

به دلیل همگرایی و روابط نزدیک و پیوندهای مسالمت آمیز دین و دولت و مناسبات دوستانهٔ علما و دولتمردان حکومتی در عصر فتحعلی شاه، توجه ویژه‌ای از سوی حاکمیت به تعمیر، ساخت و احداث بناهایی مذهبی و توجه به تزئینات این بناها صورت گرفت. اقبال فتحعلی شاه به آثار معماری دینی بیشتر در مشروعیّت بخشی به حکومت خود بوده است. برخی از کنش‌های مذهبی شاه راهبردی سیاسی بود، برای جلب حمایت‌های رهبران دینی و پیشگیری از تقابل دین و دولت که بروز آن سلطنت او را با بحران مواجه می کرد. تأثیر سیاست‌های مذهبی در عرصهٔ هنر صرفاً به فتحعلی شاه محدود نگشت بلکه شاهزاده گان و برخی از والیان و دولت مردان حکومتی نیز در این زمینه مشارکت نمودند و با بنای ابنیه و در مواردی تعمیر و تزئین عمارت‌ها با خط مشی سیاسی دولت که مبتنی بر تعامل دین و دولت بود همسو شدند. در ضمن شواهد ارائه شده، نشانگر تأثیر مذهب در نظام دانایی مردم آن روزگار و نقش مسلط آن در فضای گفتمانی عهد قاجارها است.

کتابنامه

۱. اسکارچیا، جیان روبرتو. (۱۳۸۴). **اماکن هنری ایران**. ترجمهٔ یعقوب آژند. تهران: مولی.
۲. اصفهانی، محمد مهدی بن محمد رضا. (۱۳۴۰). **نصف جهان**. بی تا: بی جا.
۳. اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا. (۱۳۷۰). **اکسیر التواریخ**. تصحیح جمشید کیان فر. تهران: مؤسسه انتشارات ویسمن.
۴. اعتماد السلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۵۷). **صدر التواریخ**. تهران: روزبهان.
۵. اوین، اوژن. (۱۳۶۲). **ایران امروز**. ترجمه علی اصغر سعیدی، بی جا: نقش جهان.
۶. بامداد، مهدی. (۱۳۷۱). **تاریخ رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری**. جلد ۴. تهران: زوار.
۷. تاجبخش، احمد. (۱۳۸۲). **تاریخ تمدن و فرهنگ اسلامی**. شیراز: نوید شیراز.
۸. تنکابنی، میرزا محمد. (۱۳۸۰). **قصص العلماء**. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی حضور.
۹. جکسن، ابراهم و ویلیا. (۱۳۵۲). **سفر نامه جکسن**. ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: خوارزمی.
۱۰. حسینی فسایی، میرزا حسن. (۱۳۸۲). **فارسنامه ناصری**. جلد ۱. تصحیح منصور رستگار فسائی. تهران: امیرکبیر.

۱۱. حقیقت، عبد الریفیع. (۱۳۴۴). **تاریخ قومس**. بی‌جا. بی‌نا.
۱۲. خاوری شیرازی، فضل‌الله. (۱۳۷۹). **تذکره خاوری**. زنجان: زنگان.
۱۳. _____ (۱۳۸۰). **تاریخ ذو القرنین (جلد ۲)**. تصحیح ناصر افشارفر. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
۱۴. دروویل، گاسپار. (۱۳۶۴). **سفر در ایران**. ترجمه منوچهر اعتمادی مقدم. بی‌جا: شبوئیز.
۱۵. دنبلی، عبدالزراق بیگ. (۱۳۸۳). **مآثر السلطانیه**. تصحیح غلام‌حسین زرگری‌نژاد. **تهران: روزنامه ایران**.
۱۶. زارعی، محمدا براهیم. (۱۳۸۶) «**تأملی بر شکل‌گیری تغییرات تحولات مسجد جامع بسطام**». در: مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. جلد ۵، صفحه ۱۶۳.
۱۷. زینعلی، معصومه. (۱۳۸۸). «**پرسی تاریخچه مسجد و مدرسه شاه زنجان**». مجله وقف میراث جاودان. شماره ۶۷. صص ۴۲ تا ۴۹.
۱۸. ساریخانی، مجید. (۱۳۸۲) «**پرسی باستان‌شناختی معماری مساجد شهرستان ملایر**». مجله وقف میراث جاودان. شماره ۱۱. صص ۱۳۴ تا ۱۴۲.
۱۹. سپهر، محمدتقی. (۱۳۵۳). **ناسخ‌التواریخ**. تصحیح محمدباقر بهبودی. تهران: کتاب‌فروشی اسلامی.
۲۰. شاطریان، رضا. (۱۳۹۰). **اقلیم و معماری ایران**. تهران: سیمای دانش.
۲۱. شکوری، ابوالفضل. (۱۳۷۱). **خط سوم در مشروطیت ایران**. زنجان: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۲. ضرابی، عبدالرحیم. (۱۳۷۸). **تاریخ کاشان**. ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
۲۳. عضدالدوله، احمد میرزا. (۱۳۷۶). **تاریخ عضدی**. تصحیح عبدالحسین نوایی. بی‌جا: نشر علم.
۲۴. عقابی، محمد مهدی. (۱۳۷۸). **دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی**. جلد ۳. تهران: انتشارات سوره.
۲۵. فراستی، رضا. (۱۳۷۱). **فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجار**. جلد ۱. بی‌جا: مؤسسه پژوهش مطالعات فرهنگی.
۲۶. فلور، ویلم. (۱۳۶۵). **جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار**. ۲. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
۲۷. قائم مقام فرهانی، میرزا عیسی. (۱۳۸۰). **احکام‌الجهاد و اسباب‌الرشاد**. تهران: انتشارات بقعه.

۲۰۸ / بازتاب همگرایی دین و دولت در هنر

۲۸. کریمان، حسین. (۱۳۵۵). **تهران در گذشته و حال**. تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران.
۲۹. کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۸). **تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی**. تهران: سمت.
۳۰. الگار، حامد. (۱۳۵۵) **تقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت**. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
۳۱. گدار، آندره و دیگران (۱۳۸۷). **آثار ایران** / ۳. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. مشهد: پژوهش‌های اسلامی.
۳۲. مخلصی، محمدعلی. (۱۳۵۶). **آثار تاریخی سمنان**. تهران: بی‌نا.
۳۳. موریه، جیمز. (۱۳۸۵) **سفرنامه جیمز موریه** / ۲. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
۳۴. نادر میرزا قاجار. (۱۳۷۳). **تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز**. تبریز: ستوده.
۳۵. ناصری، اکرم. (۱۳۸۹) «**کارکردهای سیاسی-اجتماعی تولیت آستان قدس رضوی در دوره قاجار**». رساله کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند.
۳۶. نوری شادمهانی، رضا. (۱۳۹۳). **معماری ایران و جهان در سپهر فرهنگ ایران**. تهران: مهکامه
۳۷. هدایت، رضاقلی‌خان. (۱۳۸۰). **روضه‌الصفای ناصری** / ۹. تصحیح جمشید کیان‌فر. تهران: اساطیر.